

ЗА ПЕРИОДИЗАЦИЯТА В РАЗВИТИЕТО И ТЕРИТОРИАЛНОТО РАЗПОЛОЖЕНИЕ НА МАШИНОСТРОЕНИЕТО У НАС

М. Генешки

Машиностроенето в НР България е рожба на социалистическата революция и получава истинско развитие в годините на народната власт. Темповете на развитие на машиностроенето и неговото териториално разположение имат съществено влияние върху териториалната структура на промишлеността и цялото народно стопанство. Ето защо разкриването и характеристиката на основните периоди в развитието на териториалното разположение на машиностроенето ще способствуват за по-нататъшното усъвършенстване териториалната организация на общественото производство у нас.

В настоящата работа си поставяме като основна цел да разкрием периодите на развитие и териториално разположение на машиностроенето, като изхождаме от периодите на развитие на промишлеността и общите насоки и тенденции в развитието на народното стопанство и страната като цяло.

* * *

Началните стадии на развитие на отрасъла трябва да се търсят в епохата на възникване на робовладелските отношения, когато разделението на труда довежда до отделяне на занаятите като самостоятелен отрасъл на стопанството. Нуждите от различни видове метални инструменти и изделия, както и развитието на рударството по нашите земи през този период довеждат до развитие на металообработващите занаяти и най-вече на ковачеството.¹

В епохата на Първата българска държава (VII — XI в.) получават по-нататъшно развитие редица занаяти, имащи за пред-

¹М и к о в, В., По следите на племената и народите, живели в нашата страна, С., 1956 г., стр. 11 — 18 и по-нататък.

мет на труда металите, като железарство, медникарство, златарство, бижутерия и др. Това сравнително тясно специализирано занаятчийско производство е резултат на повишените потребности от селскостопански сечива и различни видове оръжия (стенбойни машини, тарани, ризници, шлемове и др.).

Икономическият подем на Втората българска държава (XI—XIV в.) дава тласък в развитието на редица занаяти, свързани с производството на предмети и изделия, нужни за стопанската дейност. Предпоставка за ускоряване на тези металообработващи занаяти са разработването на рудници и производството на различни видове метали — желязо, мед, сребро, злато и др. Характерни съсредоточия за производство и обработка на метали се оформят в околностите на Враца, в Родопите (Мадан) Софийско-Осогово, Беласица и др.²

В периода на османското робство и Възраждането металообработването получава значително развитие поради разширяване на рударството и металодобива (Самоковско, Неврокопско, Етрополе, Чипровци, Кюстендил и др.), широкия пазар, натрупания в определена степен производствен опит и традиции и др. По тези причини като най-важни металообработващи центрове се оформят: Самоков, Габрово, Сливен, Копривщица, Троян, Пазарджик, Смолян и др.

Периодът от Освобождението до войните (1912 — 1918 г.) е време на възникване и утвърждаване на капиталистическите производствени отношения в България. Ограничаването на пазарите, конкуренцията на серийното вносно фабрично производство довеждат до западане производството на „железни металически изделия“. През този подпериод отрасълът е представен от няколко вида занаяти: ковачество, бъкърджийство, медникарство, казанджийство, куюмджийство (обработка на злато и сребро) и др. развитието на тези и други занаяти и дейности се е осъществявало главно в няколко селища, които могат да бъдат отнесени в шеста „териториални ивици“³.

Непосредствено след войните (1919 — 1920 г.) индустриалното производство се развива бързо поради получения вакуум на пазара и необходимостта от възстановяване на изхабените машини и парк. В резултат на това в края на 1921 г. например металната индустрия вече е формирана от 90 предприятия, с 4500 души работници и дава 2,6 % от обема на промишленото производство на страната.

²К о н я р о в, Г., Принос към историята на рударството и металургията в България, С., 1953 г., стр. 84.

³П е н к о в, И., Т. Х р и с т о в, Икономическа география на България, С., 1964.

Териториалното разположение на предприятията на машинната и металната индустрия, която през 1939 г. включва 30 предприятия с 4581 работници⁴, се характеризира със съсредоточаването им в няколко по-големи селища на страната като: София — производството на нитове, бетонно желязо, тръбни изделия и др.;

Русе — земеделски машини и сечива, трансмисии, тел, жици; Варна — ремонт и поддържане на кораби, локомотиви и вагони; Пловдив — метални изделия и др.

До победата на социалистическата революция развитието на отрасъла се отличава с ограничена производствена структура, нерационално териториално разположение, използване основно на вносни суровини (над 85%) и занижени темпове на развитие. В резултат на всичко това относителният дял на машиностроенето и металообработването в обема на произвежданата промишлена продукция е едва 2,4%, от които 2,1% се падат на металообработването и само 0,3% на машиностроенето⁵.

Поетният курс на ускорена социалистическа индустриализация след победата на народната власт, както и необходимостта за „... едно-две десетилетия да се постигне това, което други народи са постигали за цели столетия“⁶, направиха успешни първите крачки в развитието на родното социалистическо машиностроене.

На основата на извършения дотук ретроспективен анализ на развитието на машиностроенето и при отчитане на общите насоки и тенденции в развитието на страната и отрасъла в годините на социалистическото строителство беше разработена и схемата — за периодизация в развитието и териториалното разположение на машиностроенето и металообработването у нас (вж. приложената схема).

Характерно в тази схема е отделянето на три основни периода — докапиталистически, капиталистически и социалистически както и опитът за количествена и качествена характеристика на съответните периоди и подпериоди. Основно място в нея заемат характеристиката и разкриването на особеностите на третия период — социалистическия, през който отрасълът получи своето истинско развитие и се превърна в главен носител и ускорител на техническия прогрес в цялото народно стопанство.

Съвременната научно-техническа революция динамизира развитието на машиностроенето, в резултат на което то се превърна

⁴Икономиката на България до социалистическата революция, т. I, С., 1996, стр. 344—489.

⁵Х р и с т о в Т., География на промишлеността, С., 1962, стр. 61.

⁶Г. Д и м и т р о в. Съчинения, т. 3, стр. 500.

в основен структуроопределящ отрасъл на промишлеността и народното стопанство. В края на петата петилетка (1970 г.) машиностроенето даваше над 1/5 от обема на промишленото производство, в него бяха ангажирани около 1/4 от заетите в промишлеността и осигуряваше над 30% от износа на страната и над 12% от съвкупния обществен продукт. В периода на шестата петилетка (1971 — 1975 г.) обемът на машиностроителната продукция ще нарасне около 2 пъти, като се увеличи дялът на прогресивните отрасли, носители на техническия прогрес — електронноизчислителна техника, електронни елементи, прибори и средства за автоматизация, електротехнически, металорежещи и хидравлични машини и инструменти и др. Средногодишният темп на прираста за този период е 16,60%, което отрежда на машиностроенето най-високи темпове на развитие в сравнение с всички останали отрасли на промишлеността.

За да се допълни характеристиката, необходимо е да се проследи мястото на машиностроенето в обема на промишленото производство спрямо някои основни промишлени отрасли (табл. 1).

Таблица 1

Относителен дял на машиностроенето спрямо някои основни промишлени отрасли за периода 1961—1975 г. (в %)

№	Отрасли на промишлеността	1961	1965	1970	1975
1.	Машиностроене и металообработване	14,8	16,5	20,4	26,7
2.	Химическа и каучукова пром.	3,9	4,7	8,4	13,7
3.	Хранително-вкусова промишл.	34,2	31,9	24,5	19,5
4.	Текстилна промишленост	10,8	10,1	10,5	9,1
5.	Металургия (черна и цветна)	5,9	6,6	7,3	6,5
6.	Топлодобив и енергетика	4,6	6,1	6,2	6,9
7.	Дърводобив и дървообработване	5,6	4,8	3,4	2,4
8.	Производство на строителни материали	3,7	3,8	2,9	2,8

Показател за мястото, ролята и значението на машиностроене то в системата на народното стопанство и промишлеността е несамо относителният дял, който то заема по основните показатели, но и средногодишните темпове на развитие (табл. 2).

СХЕМА

за периодизация в развитието и териториалното разположение на машиностроенето и металообработването у нас

№ по-ред	Периоди	Обхват на периода	Характеристика и особености на отрасъла за периода	Показатели за количествена характеристика	Характеристика и особености на териториалното разположение на отрасъла през съответния период и подпериод
1	Основни периоди на развитието на отрасъла				
1	Първи период — докато капиталистически	до 1876 г.	възникване и развитие на занаяти, свързани с обработката на металите	—	в големи селища и занаятчийски центрове: В. Търново, Преслав, Плиска София, Самоков, Чипровци и др.
2	Втори период — капиталистически	до 9.IX. 1944 г.	развитие главно на металообработването	2,4 1,1	Неравномерно, съсредоточаване в няколко големи селища: София, Русе, Пловдив, Варна и други занаятчийски центрове.
3	Трети период — социалистически	след 9.IX. 1944 г.	разширяване и обогатяване на отрасловата структура; доминиращо положение на машиностроенето	11,7 14,5	планомерно и пропорционално разпределяне в различни по големина селища на страната

II	Вторични периоди					
1	В рамките на първия основен период					
а)	първи подпериод	по време на Първата българска държава (VII—XI в.)	развитие на металообработващи занаяти — ковалство, железарство, медникарство, златарство и др.	—	—	в главните селища: Пловдив, Варна, Ст. Загора, София, Силистра и др.
б)	втори подпериод	по време на Втората българска държава (XII—XIV в.)	сравнително тясно специализирано занаятчийско производство	—	—	Освен в големите селища и в центровете за производство на метали — Враца, Чипровци, Осогово, Беласица, Родопите и др.
в)	трети подпериод	обхваща османското робство и Възраждането	предимно занаятчийски характер с разширяване и усложняване на обема и вида на произвежданите изделия	—	—	в центровете за производство на метали и потребление — Самоков, Габрово, Сливен, Копривница, Троян, Смолян, София и др.
2	В рамките на втория основен период:					
а)	първи подпериод	от 1876 до 1919 г.	запазва се занаятчийският характер на производството с първите наченки за развитие на машиностроенето, т. е. първи „метални заведения“	—	—	освен в старите занаятчийски центрове още и в Русе, Троян, с. Дебелец, Варна и др.

б)	втори подпериод	от 1920 до 1944 г.	По-нататъшно развитие на машиностроенето и постепенно отмиране на някои занаяти (казанджийство, златарство и др.); производство и ремонт на земеделски машини и сечива и транспортни средства	2,4	1,1	неравномерно разположение в промишлените центрове на страната — София, Пловдив, Русе, Варна, Габрово и др.
3	В рамките на третия основен период:					
а)	първи подпериод	до 1948 г.	начало на развитие на машиностроителните отрасли	7,3	6,2	запазва се в основни линии унаследеното от капитализма териториално разположение
б)	втори подпериод	от 1948 г. до 1957 г.	нови производства — главно производство на селскостопански машини и транспортни средства	10,9	12,8	разширяване териториалния обхват чрез изграждане на предприятия в повече селища
в)	трети подпериод	от 1957 г. до 1961 г.	изграждане на нови мощности на електротехническата промишленост, подемно-транспортно машиностроене и ЗММ	11,7	14,5	усъвършенствувание на териториална структура чрез нови предприятия в средни и големи селища на страната
г)	четвърти период	от 1961 г. до 1975 г.	обогатяване на отрасловата структура и развитие на ЕИТ, приборостроенето, радиоелектрониката и др.	14,8	18,5	изграждане на съвременни форми, като машиностроителни комплекси и ядра, както и предприятия в селища от малък тип

Забележка. Показателите за количествена характеристика на схемата са съставени от: Статистически годишник на НРБ за 1946 — 1970 г. и „Икономика на България“ т. I, стр. 341, 485, 579 и т. II, стр. 153, 177, 208.

Таблица 2

Средногодишни темпове на основните показатели на машиностроенето спрямо тези на промишлеността и народното стопанство за периода 1961—1975 г.

Показатели	Средногодишен темп в. %		
	машиностроене	промишленост	народно стопанство
Обща промишлена продукция	16,60	9,45	8,40
Промишлено-производствен персонал	7,65	4,85	4,70
Основен производствени фондове	14,85	14,05	14,45
Капитални вложения	18,45	12,10	10,65
Износ	25,05	14,35	13,55

Структуроопределящата роля на машиностроенето е от съществено значение за изграждане на материално-техническата база на развитото социалистическо общество, за осъществяване на бърз технически прогрес, за ускоряване темповете на икономическия растеж, за повишаване жизненото равнище на трудещите се и усъвършенстване териториалната организация на общественото производство.

Следователно за машиностроене и металообработване в истинския смисъл на тази дума може да се говори през третия основен период на неговото развитие, т.е. в годините на социалистическото строителство. От своя страна в рамките на този основен период доминиращо положение не само по величината на количествените характеристики, но и по характера и особеностите на териториалната структура има четвъртият подпериод — от 1961 до 1975 г. През това време се оформят основните подотрасли на машиностроенето, като наред с предметната специализация се развиват и нови по-ефективни форми, като поде-тайлно-възлова и технологическа специализация. В същото това време започва производството на редица изделия, които са от решаващо значение за ускоряване на научно-техническия прогрес не само в отрасъла, но и в цялото народно стопанство, като електронноизчислителна техника, прибори и средства за автоматизация, металорежещи машини и инструменти, кораби, транспортни средства и др. По отношение на териториалната организация на отрасъла този период е характерен с някои нови качествени моменти в сравнение с други подотрасли, а именно: усъвършенстване на териториалната структура в направление на относително по-равномерно разположение на отрасъла по територията на страната и изграждане на основните форми на тери-

ториално разположение — машиностроителни райони, комплекси, ядра и др.

Периодът 1961 — 1975 г. е характерен с количествени и качествени изменения в териториалната структура на машиностроенето. Количествените изменения намират конкретен израз в увеличаване териториалния обхват на отрасъла, респективно в броя на селищата с машиностроителни предприятия. В настоящия момент производствената дейност на отрасъла се осъществява в 128 селища на страната, включително всички окръжни центрове. Качествените изменения в териториалната организация на отрасъла се реализират в направление на относително по-равномерно диспегриране на производствените мощности по територията на страната. Преди всичко се усъвършенствува териториалната структура чрез намаляване дела на основните машиностроителни центрове (София, Пловдив, Русе, Варна, Бургас) и увеличаване ролята и значението на другите селища, като Ловеч, Велико Търново, Габрово, Плевен, Пазарджик, Шумен и др.

Повишената мобилност на машиностроенето създава възможност за локализиране на машиностроителните предприятия в значителен брой селища на страната. Това обаче не означава, че предприятията могат съвсем свободно да се местустват, без да се отчитат характерът и особеностите на територията и отрасъла. В това направление периодите на развитие и териториално разположение способствуват за по-правилно териториално насочване на новите мощности, за изграждане на ефективна териториална структура за по-пълно използване на предимствата на отделните територии по отношение на безпечността им с трудови ресурси, транспортно-географското им положение и изградената инфраструктура.

ЛИТЕРАТУРА

- Генешкин, М., Състояние и насоки за усъвършенстване териториалното разположение на машиностроенето, Изд. на НИИИОМ, С., 1971.
- Икономика на България, т. I—II, С., 1972.
- Натан, Ж., Стопанска история на България, С., 1957.
- Пенков, И., и Т. Христов, Икономическа география на България, С., 1964.
- Статистически годишник на НР България — 1964—1970 г., С.
- Христов, Т., География на промишлеността в България, С., 1962.

ON THE PERIODIZATION OF THE DEVELOPMENT
AND TERRITORIAL LOCATION
OF THE MACHINEBUILDING IN BULGARIA

Mitko Geneshki

(S u m m a r y)

In the report is made the first attempt to establish and characterize the basic periods and subperiods in the development and territorial location of the machinebuilding in Bulgaria, taking into account the general trends and tendencies in the development of the industry and the national economy.

By retrospective analysis of the machinebuilding three basic periods are established in its development: precapitalist, capitalist and socialist. A scheme is elaborated for the periodization of the branch by determining the subperiods within the framework of each basic period. A quantitative assessment is given of the development of the machinebuilding during the corresponding period, as well as the characteristic features of its territorial location. A significant part is devoted to the third basic period, the socialist and especially to the subperiod 1961—1975. It is shown that during the period the branch structure of the machinebuilding takes shape and the basic forms of its territorial organization begin emerging — machinebuilding regions, machinebuilding complexes and centers.